

INTERNATIONAAL SOCIALISME, DE PROVINCIE EN DE AMSTERDAMSE ROZENGRACHT

De omstandigheden waaronder de Amsterdamse afdeling van de SDB bij aanvang van het laatste decennium van de negentiende eeuw optrad, veranderden in korte tijd ingrijpend. Belangrijk was vooral dat aard en intensiteit van de relaties met de buitenwereld zich wijzigden. De internationale contacten en invloeden werden met het totstandkomen van de Tweede Internationale geformaliseerd en verloren daarmee veel van hun tot dan toe vooral toevallig en persoonlijk karakter. Tegelijkertijd breidde de landelijke organisatie van de Nederlandse sociaal-democraten zich snel uit en ontstonden in Twente, Groningen en vooral Friesland nieuwe bolwerken naast het aloude Amsterdamse. De verschillende afdelingen in den lande haalden de onderlinge banden bovendien nauwer aan en daarmee won de centrale leiding van het landelijke partijapparaat aan belang.

Terwijl deze ontwikkelingen op internationaal en nationaal niveau plaatsvonden, wist de Amsterdamse SDB-afdeling haar positie ten opzichte van geestverwanten in de rest van Nederland te behouden en zelfs te versterken. In de eerste jaren na 1890 werden meer en meer onderdelen van de landelijke organisatie naar Amsterdam verplaatst en daarmee werd Amsterdam, meer nog dan voorheen, vanzelfsprekend het oriëntatiepunt voor de socialisten in het land. Ook in Amsterdam zelf stelde de versnelde uitbreiding van stad en bevolking, en de daarmee gepaard gaande grotere verspreiding van de aanhang, nieuwe eisen aan het eigen apparaat.

INTERNATIONALE VERHOUDINGEN

Op 14 juli 1889, tijdens het eeuwfeest van de bestorming van de Bastille, was de Amsterdammer Jan Fortuyn met zijn partijgenoten Domela Nieuwenhuis uit Den Haag, Willem Vliegen uit Maastricht en Willem Helsdingen uit Rotterdam, in Parijs om er een internationaal socialistisch congres bij te wonen. Het meest tastbare resultaat van deze bijeenkomst was het voornemen om, naar Amerikaans voorbeeld, op 1 mei 1890 actie te voeren voor de achturige werkdag. De Centrale Raad van de SDB sloot zich bij dit voorstel aan en startte april 1890 een

campagne die met wervende oproepen in *Recht voor Allen* ('Arbeiders! De eerste Mei nadert!'), getekende voorplaten en speciaal voor de gelegenheid geschreven liederen als de 'Achtunen-Marsch' de socialistische aanhang moest voorbereiden op de introductie van een gloednieuwe traditie. De meiviering werd zowel internationaal als in Nederland een doorslaand succes en zou, hoewel het oorspronkelijke congresbesluit in Parijs daarin niet voorzien had, een jaarlijks terugkerend fenomeen worden.¹ Ook het Parijse congres van 1889 zou in volgende jaren worden herhaald en daarmee herleefde, voor het eerst sinds het Haagse congres van 1872 het einde van de Eerste Internationale had ingeluid, een overkoepelende organisatie van de socialistische partijen in Europa en daarbuiten. Het denkbeeld van een wereldwijde beweging die arbeiders uit alle landen tot een onoverwinnelijke macht zou verenigen, raakte een gevoelige snaar. In de Amsterdamse Jacob van Campenstraat werd de meiviering van de socialisten uit de Pijp in 1890 luister bijgezet met een toespraak van Jan van Zutphen, die sprak over het veroveren van de 'normale', achturige werkdag in... Australië.²

De congressen van wat al snel als Tweede Internationale bekend zou komen te staan, hadden niet alleen gevolgen voor de strijdagenda en feestkalender van de Nederlandse en Amsterdamse sociaal-democraten. Zo vloeiende de oprichting van de eerste landelijke vakcentrale in Nederland, het Nationaal Arbeids-Secretariaat, in augustus 1893 mede voort uit de aanbevelingen die het tweede internationale congres in 1891 te Brussel had gedaan.³ Minder verheugend was dat de nieuwe internationale arena van meet af aan het toneel van harde botsingen tussen de socialisten onderling werd. De strijd die tijdens het Haagse congres van de Internationale tussen aanhangers van Marx en Bakoenin had gewoed, bleek nog niet beslecht. Voornaamste twistappel werd de vraag welke houding de socialisten hadden aan te nemen tegenover burgerlijke verworvenheden als het parlement, vrije verkiezingen en sociale wetgeving. Binnen de nieuwe Internationale verdedigden met name de Duitse sociaal-democraten een strategie die gericht was op het winnen van parlementaire invloed waarmee, nog onder kapitalistische verhoudingen, een begin zou kunnen worden gemaakt met de verovering van politieke vrijheden en sociale hervormingen. Middel tot dit doel was een sociaal-democratische beweging die in hoge mate gekenmerkt zou moeten worden door ideologische eensgezindheid, gecentraliseerde organisatiestructuren en een zeer geduchte partijdiscipline.

Het 'parlementaire' standpunt en het bijbehorende concept van een 'moderne' politieke massapartij werden niet zonder slag of stoot door alle socialisten geaccepteerd. Domela Nieuwenhuis werd een der voornaamste woordvoerders van de 'revolutionaire', tegen het 'Pruisisch staats-socialisme' gekante vleugel van de nieuwe Internationale. Hoewel hij zelf tussen 1888 en 1891 lid was van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Schoterland, veroorloofde Domela Nieuwenhuis zich al op het Parijse congres van 1889 een etymologische kwinkslag als zou het woord parlement zijn samengesteld uit het Franse *parler* en *mentir*: praten en liegen. Voor de Duitse partijleider Wilhelm Liebknecht golden de Nederlandse

socialisten en hun aanvoerder dan ook al snel als schoolvoorbeelden van wat de socialistische beweging níet moest zijn.⁴

De totstandkoming van de Tweede Internationale viel vrijwel samen met het intrekken van Bismarcks Socialistenwet in 1890. De daaropvolgende socialistische opmars in Duitsland leek haast onstuitbaar en maakte op vriend en vijand diepe indruk. Niet minder dan 38 sociaal-democraten werden nog datzelfde jaar tot afgevaardigden in de Rijksdag gekozen en dat was meer dan enig andere socialistische beweging ooit had gepresteerd. Ook Domela Nieuwenhuis toonde zich aanvankelijk nog enthousiast over de onmiskenbare successen van de Duitse broeders. Van de Rijksdagverkiezingen in februari 1890 was hij ter plekke getuige. Zijn kinderen had hij bij vertrek een ijstaart beloofd ingeval het aantal sociaal-democratische stemmen het miljoen zou overstijgen en nog voor de officiële uitslag bekend was, ontvingen de kinderen Domela Nieuwenhuis verheugend nieuws van hun opgetogen vader: 'De taart zal wel gewonnen zijn, want al is het gehele cijfer nog niet opgemaakt, men kan gerust nu reeds zeggen dat er meer dan 1 miljoen stemmen op onze lui zijn uitgebracht.'⁵ Luttele jaren later was van het enthousiasme voor 'onze lui' weinig meer te bespeuren. Volgens H.H. van Kol had Domela Nieuwenhuis met verdachtmakingen en scheldpartijen aan het adres van de Duitse kameraden de geesten toen zozeer bedorven:

Dat alleen het noemen der namen van mannen als Bebel en Liebknecht in eene openbare vergadering door Amsterdamsche socialisten met gefluit en gesis werd ontvangen.⁶

De interne onenigheid werd grotendeels uitgevochten onder de 'geopolitieke' noemers die de kampen in het internationale socialisme kregen toebedeeld. De minderheid van Nederlandse voorstanders van parlementaire actie bekende zich tot een marxisme van Duitse of Centraal-Europese makelij, zoals de revolutionaire meerderheid zich aanhanger verklaarde van een libertaire variant van Franse of Latijnse bodem. Het was dan ook geen toeval dat Domela Nieuwenhuis zijn kritiek op de 'illusiepolitiek' van de parlementairen het uitvoerigst onder woorden bracht in twee Franstalige brochures: *Le socialisme en danger* en *Socialisme libertaire et socialisme autoritaire*.⁷ Aan het feit dat het 'Pruissische staats-socialisme' in Nederland aanvankelijk maar weinig populariteit genoot, zullen de vanouds ambivalente gevoelens van geringschatting en angstig ontzag voor het grote buurland ondertussen niet vreemd zijn geweest.⁸

In de internationale discussie kreeg de Duitse stem extra gewicht doordat de familie en vriendenkring van Marx zaliger zich ondubbelzinnig achter de Duitse partijleiders August Bebel en Wilhelm Liebknecht schaarde. Deze emigrantenkring te Londen en Parijs, waarvan de dochters Marx en hun echtgenoten de kern vormden en die, tot aan diens overlijden in 1895, door Friedrich Engels werd aangevoerd, stond in voortdurend contact met toonaangevende socialisten in Duitsland, Groot-Brittannië, Amerika en het Europese continent.⁹ Ook de

parlementair gezinden in de Nederlandse beweging klopten bij hen niet vergeefs om steun aan. In *Recht voor Allen* werd meermalen geklaagd over de behendigheid waarmee de Duitse parlementairen hun internationale contacten wisten in te zetten:

De Duitse socialisten hebben tot hertoe de beste korrespondentie gehad met vrienden in Londen, Parijs, New-York enz. Ze hadden de meeste 'centen' in kas. Elk hunner vrienden kwam als afgevaardigde op 'n internationaal arbeiderskongres, al kwam i dan ook voor anderhalve man en een paardekop en vandaar dat de Duitse socialistische partij [...] de doorslag gaf.¹⁰

Hoe weinig dit alles gemeen had met een waarachtig internationalisme werd, ter gelegenheid van het internationaal congres te Londen in 1896, nog eens onderstreept door een hilarische persiflage op een zogenaamd uitgelekt 'geheim document' uit het Berlijnse hoofdkwartier van de 'Officieele Internationale Parlementaire Sociaal-Democratie (Limited)'. Met de publicatie van dit 'document' onthulde Alexander Cohen in *Recht voor Allen* hoe de parlementaire overwinning op het congres tevoren onder Duitse regie was verzekerd door werving van gehoorzame afgevaardigden, desnoods van volstrekt gefingeerde arbeidersorganisaties. De 'sociaalparlementaire Boegsprietlopersvereniging: "Houd je taai!" van Reikiavik' zou in Londen vertegenwoordigd worden door 'burger Olaf Troelstra', de 'Edelmoedige Pedadogen [sic]' uit het Siamese Bangkok door de Amsterdamse onderwijzer Jan Gerhard, de Groenlandse kiesvereniging 'De Leuke Mandaathengelaars' uit Upernivik door W. H. Vliegen, en een propagandaclub uit Shiraz (Perzië) door 'burger J. H. Schaper, van de Surhuisterveense Heide'.¹¹

Ondertussen had de leiding van de wel degelijk bestaande Gentse sociaal-democratische beweging, die nauwe banden onderhield met de Duitse parlementairen, in deze jaren herhaaldelijk te kampen met anarchistische opposities. Opmerkelijk genoeg hadden daarin Nederlandse immigranten, als de jongere broer van tapper P. J. Penning, enkele vaste correspondenten van Domela Nieuwenhuis en de Gentse inzenders voor de rubriek 'buitenland' in *Recht voor Allen*, steeds een zeer voornaam aandeel.¹² Tijdens een meeting in september 1896 werd de Gentse oppositionelen dan ook het verwijt van 'buitenlandsche inmenging' voor de voeten geworpen. Die aanklacht werd evenwel direct beantwoord met de beschuldiging dat de socialistische leiders van Gent zelf op hun beurt de Hollandse scheurmaker Troelstra, buiten de boeken om, financieel hadden ondersteund in zijn strijd tegen de Hollandse partij.¹³ Kennelijk was de heimelijke mobilisatie van buitenlandse hulptroepen onder de internationale socialisten niet voorbehouden aan een der strijdende kampen.

Dat de kleine Nederlandse beweging zich niet leek te willen neerleggen bij de internationale opmars van de parlementaire richting, wekte in Duitsland de nodige wrevel. Daar stond tegenover dat ook in Nederland sommige sociaal-democraten diep onder de indruk raakten van het succes van de Duitse partij.

Deze tegenstanders van het al te revolutionaire 'dwepen' in de SDB zouden er uiteindelijk in slagen hun krachten te bundelen om te pogen de beweging op een nieuwe, 'moderne' leest te schoeien. Wie in deze jaren in Nederland durfde op te komen tegen de 'anarchiserende' Domela Nieuwenhuis, en de strijd voor het parlementaire socialisme wilde aangaan, kon daarbij op welwillende morele, politieke en financiële steun van de Duitse vrienden rekenen.

Daarbij was een sleutelrol weggelegd voor de wat mysterieuze figuur van Ignaz Bahlmann, vermogend koopman uit een Duitse katholieke familie, van wie verteld werd dat hij gedurende de Socialistenwet de geheime kas van de SPD beheerd had. Hij was het die vanaf 1890 de aanstormende talenten en toekomstige leidersfiguren van de 'parlementaire richting' in staat stelde, kosteloos en als officiële gast de congressen van de Duitse partij bij te wonen en persoonlijk kennis te maken met legendarische leiders als August Bebel en Wilhelm Liebknecht. Bladen als *De Nieuwe Tijd* en *De Baanbreker*, waarin Troelstra en Van der Goes hun kritiek op het overtrokken revolutionair 'geschetter' in *Recht voor Allen* publiek maakten, werden door Bahlmann met aanzienlijke bedragen gesteund, zoals hij dat in eerdere jaren met *Recht voor Allen* had gedaan.¹⁴ De tegenprestatie kreeg gestalte in de 'schurftige' en 'vuile verslagen' over verhoudingen in de Nederlandse beweging, die *Recht voor Allen* in de Duitse partijorganen signaleerde en die niet anders dan uit Nederlandse 'parlementaire' bron afkomstig konden zijn.¹⁵

BRANDPUNT AMSTERDAM

De Nederlandse beweging mocht dan naar Duitse maatstaven een nietige grootheid zijn die bovendien kampte met een hopeloos gebrek aan ideologische helderheid en organisatorische slagkracht, ontwikkelingen waren er wel degelijk. Zowel het ledental als het aantal afdelingen van de landelijke SDB begon na 1890 sterk toe te nemen onder invloed van de zich verscherpende landbouwcrisis. De groei voltrok zich eerst en vooral in de tot dan toe vrijwel onberoerde veen- en landbouwstreken in het noorden en oosten, maar ook in de industriegebieden van Twente en in Maastricht lieten nu afdelingen van de SDB van zich horen.¹⁶ Met name in Friesland voltrok de groei zich in een tempo dat tot dan toe nergens was vertoond. De relatieve betekenis van de afdeling Amsterdam liep daarvoor in getalsmatig opzicht sterk terug. Telde de SDB in Amsterdam in 1893 naar schatting zeshonderd leden, datzelfde aantal werd een jaar eerder ook in de toch heel wat kleinere Friese gemeente St. Jacobi Parochie gehaald, terwijl in haar buurgemeente St. Anna Parochie ook nog eens driehonderd SDB-leden stonden ingeschreven.¹⁷ Bij elkaar telden de vele tientallen afdelingen die na 1890 in Friesland en Groningen waren opgericht in 1893 niet minder dan vierentwintighonderd leden. Daarmee leverden de twee noordelijke provincies bijna de helft van alle leden van de landelijke SDB. Hadden de Amsterdamse sociaal-democra-

ten in de hoogtijdagen van 1886 nog een kwart van alle SDB-leden in Nederland uitgemaakt, zeven jaren later was hun aandeel teruggelopen tot iets meer dan een tiende van het totaal.¹⁸

Ondanks deze relatieve teruggang bleven de Amsterdammers in de landelijke beweging een bijzondere positie innemen. De Amsterdamse afdeling van de SDB was immers ouder dan de landelijke bond zelf en de meest geruchtmakende botsingen hadden juist hier plaatsgevonden. Uit Amsterdam kwamen ook veel van de sprekers die een pas opgerichte afdeling op het platteland een hart onder de riem moesten steken, al kwam hun boodschap niet altijd even goed over. Amsterdammers die zich ondanks hun tongval in de provincie verstaanbaar wisten te maken, stuitten soms alsnog op een muur van onbegrip als gevolg van de grote verschillen in levensstandaard tussen stad en land. Sociaal-democraat Johan Schaper ondervond het als organisator van openbare bijeenkomsten in Groningen:

Hollandse sprekers gebruikten voorbeelden van lonen en prijzen uit hun plaats van herkomst. Als zo'n spreker een tirade afstak over het te lage loon van f 12,- per week tegenover een publiek dat zelf f 7,- tot f 9,- verdiende, bleef effect uit.¹⁹

Daarbij kwam nog eens de slecht verteerbare wijze waarop de Amsterdammers soms het voorbeeld aan de achtergebleven 'boeren' dachten te moeten geven. Christiaan Cornelissen beschreef in zijn herinneringen aan *Strijd, lief en leed in de Oude Socialistische beweging* een veelzeggend voorval, dat zich afspeelde in een Twents weiland waar zo'n vijfhonderd dorpelingsen een socialistische meeting bijwoonden. Drie Amsterdamse colporteurs waren speciaal voor de gelegenheid overgekomen, voorzien van een nogal provocatief getitelde, antiklerikale brochure:

En tusschen de aanbieding van *Recht voor Allen* en het orgaan voor Twente: *Recht door Zee* door, klinkt het over het terrein: 'Koopt en leest de *Godspest!*' Onmiddellijk, traden de bestuursleden uit Enschede, die de vergadering hadden georganiseerd, op mij toe: 'Cornelissen', zei me Lansink, 'dat is een onmogelijkheid, die Amsterdammers bederven hier onze heele vergadering. Hoor zelf maar, hoe ze dat woord 'gods-pest' uitschreeuwen. Er zijn hier stellig meer dan honderd mensen, die nog nooit een socialistische vergadering hebben bijgewoond, en die nu worden afgeschrikt.'

Een van de bestuursleden had zelf al vergeefs getracht de colporteurs tot een gematigder toon te bewegen en deed bij Cornelissen zijn beklag:

'Ze zetten hun grooten Amsterdamschen bek open, en verklaren, dat ze vrij zijn, om te colporteren wat ze willen.' [...] Ik wend mij tot den colporteur die

den grootsten 'bek' had 'opengezet': 'Zeg, zijn jelui uit Amsterdam gekomen, om hier de vergadering te bederven? Voel je niet, dat het brochuurtje, dat je daar hebt, geen lectuur is hier op het platteland?'²⁰

Het antwoord van de colporteurs illustreerde het overmatige zelfbewustzijn en de grote-stadsallures van de Amsterdamse socialisten: 'We zullen toch vrij zijn om te colporteren, wat we willen, hè?' Maar hoe groot ook het ongenoegen was dat soms door 'hun grooten Amsterdamschen bek' werd gewekt, niemand betwistte dat de Amsterdammers nog altijd het voornaamste bolwerk van het socialisme in Nederland vormden, al was het maar omdat alleen daar onverbloemd met gewaagd propagandamateriaal als *De godspes* kon worden gewerkt.

Dat Amsterdam zijn positie in het hart van de beweging behield terwijl de beweging juist buiten de stad belangrijk groeide, was niet alleen te danken aan de anciënniteit van de afdeling en de zelfverzekerde brutaliteit van haar leden, maar mede aan een verschuiving binnen de formele structuur van de landelijke organisatie. De zetel van de Centrale Raad werd in december 1890 naar Amsterdam verplaatst, na bijna tien jaar lang in Den Haag gevestigd te zijn geweest. Sinds januari 1883 waren de leden van het landelijk bestuur steeds uitsluitend uit Den Haag afkomstig geweest en in hun midden had Domela Nieuwenhuis als secretaris een belangrijke stem in het kapittel gehad.²¹ Met de verhuizing werd de Centrale Raad vanaf 1891 een strikt Amsterdamse aangelegenheid, juist op het moment dat de Raad aan betekenis was gaan winnen. De snelle toename van het aantal nieuwe afdelingen maakte het landelijk bestuursorgaan tot een noodzakelijke verbindingsschakel in de toenemende onderlinge communicatie, terwijl het ontstaan van de nieuwe socialistische Internationale nut en noodzaak van een centraal aanspreekpunt nog onderstreepte.

Bij de vertaling van op internationaal niveau gemaakte plannen naar concrete initiatieven in de lokale afdelingen, zou de Centrale Raad voortaan een onmisbare sleutelrol vervullen. Het waren de Europese kopstukken van het socialisme die in juli 1889 besloten hadden dat 1 mei 1890 een internationale strijddag voor de achturige werkdag zou zijn, maar het feit dat op die dag ook in afgelegen oorden als Hoogezand-Sappemeer, Appelscha en Pingjum daadwerkelijk tot actie werd overgegaan, was te danken aan de organisatorische en coördinerende werkzaamheden van de Centrale Raad.²² Zowel plattelandsafdelingen die een spreker zochten, als buitenlandse zusterpartijen die in overleg wilden treden, hadden hun correspondentie met ingang van 1891 niet langer aan de Haagse geestverwanten, maar aan die in Amsterdam te adresseren.

Misschien nog belangrijker dan de verplaatsing van het landelijk bestuur, was het in december 1892 genomen congresbesluit de partijdrukkerij Excelsior en de redactie van *Recht voor Allen* naar Amsterdam te verplaatsen. Het voorstel daartoe was in de Amsterdamse afdelingsvergadering ingediend, met bijvoeging van een dringende uitnodiging aan redacteur Domela Nieuwenhuis 'zijn woonplaats naar Amst[er]dam]. over te brengen'.²³ De verhuizing van het partijblad, in *Recht*

voor Allen gemotiveerd met het toegenomen belang van Amsterdam als centrum van de beweging, kreeg eind februari 1893 haar beslag, toen drukkerij en redactie gezamenlijk een oud bedrijfspand aan het nu deels gedempte Damrak, nummer 100a, betrokken.²⁴

De drukkerij had in Den Haag jarenlang onder leiding gestaan van Bruno Liebers, een van oorsprong Duitse sociaal-democraat die zich al rond het Haagse congres van de Internationale in 1872 had doen kennen als een onversneden adept van Karl Marx.²⁵ Sinds die tijd was zijn trouw aan de Duitse partijleiders onverminderd gebleven. De anarchist Alexander Cohen herinnerde zich deze 'naar Holland uitgeweken, harige Duitscher' als een toonbeeld van kritiekloze gehoorzaamheid, en verdacht hem zelfs van spionage in dienst van de 'Reichs-deutsche, panbismarxistische Mutterpartei':

Bruno Liebers, die, voor al het Rheingold ter-wereld, zijn neus niet zou hebben gesnoten in een anderen zakdoek dan in zijn roode, rijkgeïllustreerde, Sozial-democratischerpartei-voorstandsschnupftuch, en wiens geborduurde pantoffels versierd waren, de één met Wilhelm Liebknechts, de andere met August Bebels welgelijkend conterfeitsel.²⁶

Liebers' rol als centrale figuur in het socialistische uitgeverswezen raakte uitgespeeld toen 'zijn' Excelsior naar het Amsterdamse Damrak verhuisde en de typograaf Adriaan Rot er meesterknecht van de drukkerij werd. De Zaankanter Rot trad in deze jaren ook op als voorzitter van de Amsterdamse afdeling en de Centrale Raad en was, in tegenstelling tot Liebers, allesbehalve overtuigd van het gelijk der Duitse parlementairen.²⁷

Zoals de motie van de afdeling Amsterdam had verzocht, zou ook redacteur Domela Nieuwenhuis in april 1893 van Den Haag naar Amsterdam verhuizen, al leek hij zich er, getuige een brief aan zijn neef Jan, vooraf niet erg op te verheugen:

Wij staan op 't punt van verhuizen, nl. de zaak, maar wij blijven nog tot April of Mei. Het zal wel verandering geven, maar bij gemis eenerzijds heeft men weer aanwinst aan de andere zijde. Gemakkelijker zal het leven er niet op worden, maar niet gemak is hoofdzaak, neen het leven voor de gemeenschap dat zij ons hoogste streven.²⁸

Toen Domela Nieuwenhuis op 19 april 1893 met zijn gezin daadwerkelijk de nieuwe woning aan de Haarlemmerstraat betrok, was het leven misschien inderdaad niet gemakkelijker geworden, maar was wel – eindelijk – de complete outillage van de landelijke beweging samengetrokken op de plek waar zij thuishoorde. Terugblikkend beschouwde ook de 'parlementair' Piet Wiedijk de verhuizing van Domela als sluitstuk van een proces van socialistische concentratie:

Het brandpunt der, in de laatste jaren zoozeer in kracht toegenomen socialistische beweging was Amsterdam, waar in 't begin van '92 de Centrale Raad was gevestigd, 'Recht voor Allen' werd uitgegeven en – belangrijkste bijzonderheid: Domela Nieuwenhuis zich metterwoon had gevestigd.²⁹

Het was een verschuiving die zonder twijfel ten koste ging van de positie der Haagse partijgenoten, precies zoals Domela Nieuwenhuis met zorg leek te hebben voorzien.³⁰

Toen in augustus 1893 het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), de landelijke vakcentrale die zij aan zij met de SDB zou optreden, werd opgericht, was de keuze voor Amsterdam als vestigingsplaats al volkomen vanzelfsprekend. Vanzelf sprak toen ook dat in de Jordaanse Rozenstraat kantoor werd gehouden.³¹ De ontwikkelingen in de socialistische beweging hadden alles bijeengenomen veel weg van een socialistische variant op de algemene trek naar Amsterdam. Christiaan Cornelissen, begaafd tweede redacteur van *Recht voor Allen*, aankomend secretaris van het NAS en ideoloog van het revolutionair syndicalisme, verhuisde mee met de krant. Ook de Leeuwarder advocaat Pieter Jelles Troelstra, fel woordvoerder van de parlementaire richting, kwam in de voorzomer van 1893, nog geen drie maanden na de overkomst van *Recht voor Allen*, samen met zijn blad *De Nieuwe Tijd*, naar Amsterdam.³² *De Nieuwe Tijd*, voordien *Sneeker Courant*, ontleende zijn nieuwe naam aan het wetenschappelijk tijdschrift van de Duitse geestverwanten en werd de voornaamste tribune van de parlementaire richting in Nederland. De verhuizing van *De Nieuwe Tijd* werd in het revolutionaire kamp niet ten onrechte opgevat als een openlijke oorlogsverklaring en maakte de afdeling Amsterdam eens te meer tot strijdperk. De zitting van de huishoudelijke vergadering moest in september 1893 tot drie keer toe 'wegens het gevorderd uur' worden verdaagd alvorens eenieder over de verhuizing en de daarmee gepaard gegane onaangenaamheden zijn zegje had kunnen doen.³³

De ideologische en politieke meningsverschillen in de grensoverschrijdende arena van het socialistisch denken hadden, niet in de laatste plaats dankzij de heropricting van de Internationale, in korte tijd hun stempel gedrukt op de discussie onder socialisten in Nederland. Mede door het samentrekken van de centrale organen van de SDB in Amsterdam, en met name door de daaropvolgende verhuizing van een aantal belangrijke woordvoerders uit beide kampen, zou die discussie ook de Amsterdamse afdeling niet onberoerd laten. Terwijl op de internationale congressen heftig werd gedebatteerd en het landelijk apparaat van de SDB zich, compleet met de voorlieden en hun troonpretendenten, in Amsterdam verzamelde, voltrok zich ook op het eigen stedelijk niveau van de afdeling een aantal belangrijke ontwikkelingen.

GEBOUW CONSTANTIA AAN DE ROZENGRACHT

Het voorjaar van 1890 moet voor veel Amsterdammers als een verlossing zijn gekomen. De winter was lang en uitzonderlijk streng geweest, met een tien weken lang aanhoudende vorstperiode die de gebruikelijke werkloosheid voor menig werkmansgezin tot een uitzichtloze ellende had gerekt. Met name het bouwvak werd zwaar getroffen door de gedwongen onderbreking van werkzaamheden en dat terwijl juist deze bedrijfstak tot de belangrijkste werkgever in de stad was gaan behoren. De Amsterdamse sociaal-democraten, onder wie bouwvakarbeiders het grootste contingent vormden, hadden extra reden om uit te zien naar de lente. In de herfst van het voorgaande jaar hadden zij hun Volkspark voorgoed vaarwel gezegd. Het 'Stenen Huis' en de houten loodsen moesten, met de bomen, wippen en schommels, het veld ruimen voor nieuwe huizenblokken aan de Van Oldenbarneveldtstraat en Tweede Hugo de Grootstraat. Daarmee was het vinden van een nieuw onderkomen dringend noodzakelijk geworden.³⁴

Wel waren de socialisten ondertussen begonnen een eigen lokaal te bouwen aan de Rozengracht in de Jordaan, ter hoogte van de Akoleienstraat. Met het begin van de werkzaamheden leek een oude wens eindelijk vervuld te zullen worden. Het geduld van de Amsterdamse sociaal-democraten was danig op de proef gesteld. Al in december 1885, nog geen maand na de 'Slag om café Zinken', had Jan Fortuyn de aanwezigen in het Volkspark opgeroepen hun stuivers te doneren 'voor een eigen gebouw'.³⁵ Jaren had het daarna nog geduurd voor het geld eindelijk bijeen was en de socialistische bouwtekenaar Joan Nieuwenhuis zijn plan kon gaan maken. De bouw vergde niet minder dan veertigduizend gulden en dat bedrag was door de coöperatieve Amsterdamsche Arbeiders Maatschappij geduldig bijeengebracht middels collectes, de uitgifte van aandelen ter waarde van een gulden en een aanzienlijke lening bij de feministe Wilhelmina Drucker, terwijl ook de verkoop van sloopmateriaal, afkomstig van de percelen die voor de bouw werden geruimd, enige duizenden guldens opbracht. Tegen het einde van 1889 was de bouw bijna voltooid en waren de verwachtingen hooggespannen, maar de winter van 1890 maakte verdere bouwactiviteiten voor maanden onmogelijk.³⁶

Het eigen gebouw aan de Rozengracht zou twee, haaks op elkaar aansluitende percelen beslaan. Aan de publieke weg verrees een smal en diep pand met drie verdiepingen, waarvan de bovenste de conciërgewoning vormde: twee kamers en een keuken, verbonden door een alkoof met bedstee. De twee verdiepingen daaronder boden plaats aan respectievelijk een kleine vergaderzaal en een café-biljart annex koffiekamer, terwijl de begane grond bijna geheel in beslag werd genomen door een lange, brede gang, die leidde naar de haaks op het 'voorgebouw' staande, inpandig gelegen grote zaal voor vergaderingen en toneelopvoeringen.³⁷

Het voorgebouw aan de gracht was als eerste gereed en kon in mei 1890 in gebruik worden genomen. Dichter P.C. de Ruijter was in het voorgaande jaar

overleden, maar metselaar H. J. G. Jansen van Galen, twintig jaar tevoren als 'Benjamin' tot de kring van Amsterdamse Internationalen toegetreden, stelde voor deze gelegenheid een bundel liederen samen die door het socialistisch kinderkoor Hoop der Toekomst werden uitgevoerd. Op 18 mei 1890 klonken uit de jonge keeltjes de droeve regels van 'Aan onze ouders' in het nieuwe gebouw:

Ja ouders ja wij weten 't wel,
Hoe veel gij voor ons lijdt
Omdat U veel de kracht ontbreekt,
In dees benarden tijd.
Dat gij moet zwoegen dag en nacht,
Moet werken hard en veel,
En bij dat alles blijft toch nog,
De armoe steeds u deel.³⁸

Maar hoe verdrietig en troosteloos het lot van de werkman ook scheen, de totstandkoming van een eigen gebouw bood hoop op betere tijden. Reeds de mogelijkheid van een warm welkom in eigen huis was op zichzelf reden tot vreugde. Zo klonk het althans in het 'Welkomstlied' van Jansen van Galen en zijn kleine zangertjes:

Welkom hier in dit gebouw,
Moog deez tempel voor ons worden,
'n steunpilaar in houw en trouw,
Ouders, grijsaards, vrienden, maagden,
Allen hier bijeen vergaard
Allen welkom, welkom allen,
Welkom aan ons eigen haard.
Welkom in deez' vrijheidstempel,
Aan den werkersstand gewijd.
't Morgenlicht der vrijheidszonne,
Zendt haar stralen wijd en zijd.³⁹

De feestelijke inwijding van de grote zaal volgde uiteindelijk op 1 juli 1890, waarbij de nu bijna zeventigjarige Klaas Ris als ceremoniemeester optrad en Domela Nieuwenhuis het gebouw plechtig doopte met de naam 'Constantia'.⁴⁰ Nu was het de beurt aan de mannen en vrouwen van het gemengde koor Voorwaarts, die op muziek van Beethoven (blijkens een voetnoot 'voor de partij gewijzigd') hun cantate zongen. 'Zie ons gebouw!' jubelden de zangers trots in de 'Feestmarsch':

Komt zingt nu, o vrienden, kom zing met ons mede,
Een bolwerk verrees voor den werkmansstand,

Luid tot ons sprekend: Vrijheid, Vrede!

Zingt daarom met ons: door eendracht tot macht!⁴¹

Met de ingebruikneming van het eigen gebouw Constantia leek de Amsterdamse afdeling van de SDB toegerust voor de nieuwe eisen die in de komende jaren aan haar gesteld zouden worden.

De ligging van het nieuwe feest- en vergaderpaleis aan de Rozengracht was in twee opzichten een uitermate gunstige. Enerzijds lag het gebouw, meer nog dan het oude Volkspark, midden in de Jordaan en daarmee op korte loopafstand voor een belangrijk deel van de Amsterdamse aanhang. Anderzijds was dezelfde Rozengracht juist op dat moment deel gaan uitmaken van een geplande 'nieuwe westelijke verkeersweg' die het centrum van de stad zou verbinden met de nieuwe wijken ten westen van de Jordaan. Ten behoeve van het moderne stadsverkeer werden de Nieuwezijds Voorburgwal en de Warmoesgracht tussen Singel en Herengracht gedempt en een rij kapitale panden aan de Heren- en Keizersgracht afgebroken. Deze doorbraken vormden het traject voor de nieuwe Raadhuisstraat die een rechtstreekse verbinding tussen de Dam en het westen van Amsterdam mogelijk maakte.⁴²

Voorbij de Westerkerk sloot de Raadhuisstraat aan op de Rozengracht en deze zou in de jaren na 1890 eveneens worden gedempt en van een tramspoor voorzien. Van een relatief geïsoleerd gelegen uithoek van de stad was de Jordaan hiermee tot een deel van het stadscentrum geworden, dagelijks te voet of per tram doorkruist door Amsterdammers die op weg waren van of naar het eigenlijke oude centrum. Nergens was deze verandering duidelijker zichtbaar dan op de drukke Rozengracht, die het midden van de Jordaan in oost-westelijke richting doorsneed. En juist langs deze drukke verkeersader verrees het gebouw Constantia, 'vrijheidstempel' en 'bolwerk voor den werkmansstand', de socialistische 'steunpilaar in houw en trouw'. Wie voortaan op socialistische hoogtijdagen langs de Rozengracht ging, ontkwam niet aan de aanblik van een enorme rode vlag die dan steevast op nummer 152 uithing.

Gebouw Constantia was van meet af aan het brandpunt van al het socialistisch partijleven in Amsterdam. Buffethouder Jacob de Boer verhuisde mee uit het Volkspark en zette in gebouw Constantia zijn werkzaamheden als inwonend huisbewaarder en tapper voort.⁴³ Ook de vermenging van vele ongelijksoortige functies, een belangrijk kenmerk van het Volkspark, vond binnen de muren van Constantia onverminderd voortgang. Het gebouw verschaftte onderdak aan de huishoudelijke vergaderingen van de afdeling, aan toneelvoorstellingen, concerten en feestavonden maar ook aan cursussen over fundamentele vraagstukken als: 'Het privaat-bezit (Hoe is het ontstaan? Hoe zal het worden afgeschaft?).'⁴⁴ Daarnaast bood Constantia ruimte aan repetities en uitvoeringen van de diverse eigen zangkoren en het fanfarekorps, en was het gebouw overdag open voor wie de socialistische bladen wilde inzien, zich als lid wilde opgeven of zijn contributie wilde betalen. Aan het buffet van Jacob de Boer konden de partijgenoten hun

loon naar keuze besteden aan consumpties of aan de inzamelingsacties die ten behoeve van het persfonds, veroordeelde partijgenoten of noodlijdende klassenstrijders werden georganiseerd. Wie wilde meehelpen aan de aflossing van de zware hypotheek die nog altijd op het gebouw rustte, kon daartoe op gezette tijden bij de conciërge inschrijven op aandelen van vijf gulden.⁴⁵

Constantia werd de eindbestemming van talloze roerige straatdemonstraties en werklozenoptochten, maar was ook de plek waar de socialistische turners van de 'Athletische Klub' Arena in augustus 1894 hun eerste optreden verzorgden. Janus van Emmenes, een voormalig onderwijzer die het tot voorman van de socialistische baggerlieden en grondwerkers had weten te brengen, hield in de kleine zaal zo nu en dan zitting als hypnotiseur en toekomstvoorspeller en hoe fel de socialisten zich ook keerden tegen dominees en pastoors, de bisschop van Myra wist toch ieder jaar weer rond 5 december de weg naar de Rozengracht te vinden.⁴⁶

De cursusvergaderingen in de kleine zaal of koffiekamer van Constantia verliepen doorgaans in een gemoedelijke sfeer van onderlinge eensgezindheid. Ook de vijftien typografen van de sociaal-democratische ontwikkelingsclub Voorwaarts, die in maart 1896 kwamen luisteren naar een voorlezing uit het werk van Multatuli, gaven daarvan blijk. Een inspecteur van politie was – waarschijnlijk per abuis – met twee agenten opgedragen deze 'openbare cursusvergadering' te surveilleren. De voorzitter heette het drietal van harte welkom in de kleine kring en bracht daarbij hulde aan de commissaris van politie, 'omdat hij zijne ondergeschikten deze vergadering liet bijwonen, hetgeen zeer goed kon zijn voor hunne verstandelijke ontwikkeling'.⁴⁷ Terwijl zulke, tegelijkertijd leerzame en ontspannende, samenkomsten werden gehouden op de bovenverdieping van het smalle voorgebouw, speelden zich in de daarachter gelegen grote zaal op de begane grond regelmatig rumoeriger tonelen af.

De grote zaal van Constantia bood plaats aan de vele honderden die getuigen wilden zijn wanneer de positie van Domela Nieuwenhuis door 'parlementaire' kopstukken als Van der Goes en Troelstra onder vuur werd genomen. Op zulke avonden was het publiek dikwijls geneigd zich massaal in het debat te mengen, liefst door als één man op te staan, met gebalde vuisten te zwaaien en onwelgevallige woordvoerders, dat wil zeggen de 'verraders' uit het parlementaire kamp, met veel kabaal en gejoel het spreken onmogelijk te maken.⁴⁸ Niet ten onrechte werd tijdens een dergelijke bijeenkomst snedig opgemerkt, dat veelvuldiger voorstellen tot roeyement op de agenda moesten staan, 'daar dan de Vergaderingen flinker zijn bezet'.⁴⁹

Dat de vaste gasten van Constantia in eigen huis liefst zelf de dienst uitmaakten, ondervond ook het politiepersoneel dat de openbare bijeenkomsten ambtshalve bijwoonde. Christiaan Cornelissen herinnerde zich hoe het publiek tijdens een vergadering plotseling onrustig was geworden en een aanhoudend 'gedruisch en geschermtsel' de orde dreigde te verstoren. Voorzitter Adriaan Rot had naar de oorzaak geïnformeerd en prompt antwoord uit de zaal gekregen:

'Dat is de politie, voorzitter!' 'Wat doet de politie dan?' 'Die twee willen den hoek niet in!' Mij omkerende, zie ik mannen en vrouwen bezig, om de beide overwakers der vergadering van politiewegen met de ruggen naar den hoek van de zaal te dringen.⁵⁰

De toegang kon men agenten niet weigeren, 'maar het publiek meende, dat ze ten minste zoo bescheiden behoorden te zijn om zich niet in het midden van de zaal op te stellen'.

Kalmer moet de stemming in de grote zaal zijn geweest tijdens de reeks uitvoeringen van het toneelstuk *Vorstenzoon en nihilist, of: De doodenvelden van Siberië* in december 1893. De Amsterdamse politie was er ook nu bij en oordeelde het stuk geruststellend als 'eenigszins socialistisch', maar 'niet gloed rood', reden misschien waarom de belangstelling wat was tegengevallen. Het dilettantentoneel bloeide in Constantia als nimmer tevoren, al werd door sommigen wel geklaagd over het gebrek aan kwaliteit. Het enthousiasme van de tonelisten was er niet minder om: in november 1892 was het podium al voor een halfjaar volgeboekt.⁵¹

Een heel andere, maar eveneens met zekere regelmaat op touw gezette vorm van vermaak waren de vechtpartijen na afloop, wanneer de Amsterdamse politie de vergaderden buiten op de Rozengracht opwachtte. Dolf de Levita werd door zijn oudere broer gewaarschuwd toen zij na een vergadering in Constantia door de lange, schaars verlichte gang naar buiten liepen:

'Let nu eens op', zoo fluisterde hij mij in, 'dan kun je zien, hoe de relletjes gemaakt worden' en hij wees mij op een stuk of wat lui, die ik scherp in het oog moest houden. [...] Zooals in die dagen altijd plaats vond, was buiten het lokaal een sterke politiemacht opgesteld. Toen ik, dicht op de hielen van de mij aangewezen mannen, den uitgang bijna bereikt had, zag ik dezen even plotseeling als snel een armbeweging maken. Ik zag in het driekwart duister niet precies wat zij deden, maar buiten hoorde ik schreeuwen, dat er met steenen gegooid werd.

De Levita besloot zijn relaas met de verzuchting 'de rest kan men zich denken!' en inderdaad bleven bloedige botsingen met de politie ook in deze jaren tot het standaardrepertoire van een socialistisch avondje uit behoren.⁵²

Aan de eigen haard van Constantia was plaats voor veel tegelijk. Dat één en dezelfde bijeenkomst aanleiding kon geven tot heel uiteenlopende gemoedstemmingen, bleek bijvoorbeeld op zondag 3 juli 1892, toen Johan Herman Geel daags na zijn vervroegde vrijlating in Constantia welkom werd geheten. Krijgshaftig stonden de jongelieden van de sociaal-democratische schermclub Te Wapen in hun witte boezeroens en rode sjerpen voor Constantia opgesteld. Met hun schirmsabels in de hand vormden zij een dubbele erehaag voor de schutter uit het oude Volkspark. Van onbevreesde strijd lust getuigde ook de

enorme rode vlag die boven hun hoofden aan de gevel van Constantia wapperde. Luchthartiger gevoelens van warme sympathie voor de volksvriend Geel en uitgelaten vreugde om zijn vrijlating werden uitgedrukt in een luidkeels juichen dat over de Rozengracht schalde. Onder de klanken van de 'Marseillaise' was Geel door het opengeschoven raam van de eerste verdieping geklommen, om er vanaf een geïmproviseerde schilderssteiger de blije menigte toe te wuiven. Een bezorgde inspecteur van politie Boas kwam waarschuwen dat er wel een ongeluk kon gebeuren, waarop Jacob de Boer tot groot vermaak van de omstanders, allergehoorzaamst beloofde de risico's met de bestuurders te zullen bespreken, zodra hij ze gevonden zou hebben: 'Jawel, best, meneer, niet meer van uwe orders!'⁵³

Strijdlust, blijdschap, spot en bravoure werden vermengd in de vele redevoeringen die in de grote zaal werden afgestoken. Domela Nieuwenhuis overhandigde een boeket bloemen en sprak als 'ex-boef' zijn 'collega' toe. Sigarenmaker H. M. Kamphuijzen haalde herinneringen op aan de dag dat het schot was gevallen en vertelde met smaak hoe de brute geweldenaar Stork, nadat de kogel van Geel zijn hoed doorboord had, in panische angst de benen had genomen. L. M. Hermans, in deze jaren wel de voornaamste humorist onder de Amsterdamse sociaal-democraten, wekte ook nu hilariteit door te verzekeren dat alle aanwezigen blij waren met de vrijlating, 'uitgezonderd de stille smerissen'. De lange jaren die Geel in de kerker had moeten doorbrengen, had Hermans liever vervangen gezien door een alternatieve straf: een boete van f 1,90, door Geel aan commissaris Stork te betalen 'voor een nieuwe hoed'.⁵⁴ Triomfantelijk en vol bravoure toonden de socialisten zich ook, door die dag in optocht naar het huis van de nieuwe burgemeester S. A. Vening Meinesz te trekken en er een luid en langdurig 'hoera' aan te heffen, niet voor de burgervader zelf, maar voor de wreker Geel. Achteraf constateerden de socialisten dan ook vergenoegd, dat de ontvangst van Geel in Amsterdam door de bourgeoisie met angst en beven tegemoet was gezien. Het nummer van het *Handelsblad* waarin een verslag van de festiviteiten was opgenomen, zou binnen anderhalf uur uitverkocht zijn geraakt.⁵⁵

Heldenverering vormde wel de voornaamste grondtoon bij de ontvangst van Geel. Daags tevoren had *Recht voor Allen* er op de voorpagina de aanzet toe gegeven. Het partijorgaan wist dat Geel met zijn schot op commissaris Stork het volk had gediend en een daad had gesteld waar anderen het veelal lieten bij geschet-ter met de mond. Geel was daarom meer dan welkom in de gelederen: 'Gij hebt een staat van dienst, waarop gij grootsch kunt zijn. [...] U onzen dank, u onzen hulde!'⁵⁶ Behalve een proletarische held was Geel echter ook een slachtoffer van de klassenjustitie, en zijn lijden werd in Constantia door niets zo aanschouwelijk gemaakt als door zijn oude moeder, die tijdens de feestelijkheden met haar drie zonen en enkele vrouwelijke familieleden op het toneel in de grote zaal had mogen plaatsnemen. Menig stoer klassenstrijder zal het te kwaad hebben gekregen bij het zien van de weduwe Geel, die tijdens de toejuichingen voor haar

zoon haar tranen niet meer had kunnen bedwingen en onder het slotwoord van afdelingsvoorzitter Adriaan Rot, 'Leve de moeder van Geel!', van aandoening 'merkbaar beefte'.⁵⁷ Op één dag was in Constantia gejubeld van blijdschap om de vrijlating van een kameraad en was vol eerbied opgekeken naar een echte volksheld, was er een misdadig onrecht herdacht en een belangrijke politieke triomf gevierd, was er schaterend gelachen en openlijk gehuild.

SOCIALISTISCH BUURTLEVEN:
CONSTANTIA, DE JORDAAN EN DE WIJKVERENIGINGEN

Nadat gebouw Constantia zijn deuren had geopend, kwam onder de rode middenstand van de Jordaan een grootscheepse verhuisbeweging op gang. Al direct in juli 1890 verhuisde Jan Fortuyn zijn gezin en inwonende moeder, alsmede zijn 'Algemeene en Sociale boekhandel' en de socialistische uitgeverij, van de Tuinstraat naar de Nieuwe Leliestraat, een stuk dichterbij de Rozengracht.⁵⁸ K.A. Bos vertrok in 1890 naar de Rozengracht zelf om op nummer 137, recht tegenover Constantia, zijn 'volksboekhandel' en uitgeverij te openen.⁵⁹ Toen hij nog datzelfde jaar tot een maandenlange gevangenisstraf werd veroordeeld en met zijn gezin tijdelijk uitweek naar België, werd de onderneming op hetzelfde adres voortgezet door de voormalige Internationaal A.L. Jacobsen. Deze kon behalve 'Socialistische boeken, brochuren, liederen, gedichten, School-, schrijf-behoeften en andere winkelartikelen', ook eersteklas bindwerk tegen billijke prijzen leveren en dreef tezelfdertijd op dit adres een fabriek en magazijn in 'alle soorten Geplakte Winkelszakken, Tabak- en Sigarenzakjes'. Tussen 1890 en 1900 verhuisde dit wel zeer gemengd bedrijf naar achtereenvolgens de Eerste Rozendwaarsstraat en de Rozengracht 142, daarmee steeds op korte afstand van het partijgebouw gevestigd blijvend.⁶⁰

Voormalig afdelingspenningmeester Jan Mater opende in de zomer van 1891 een grossierderij in 'koloniale waren' aan de Rozengracht nummer 56 en slager L. Martens verkocht de partijgenoten en geestverwanten zijn 'echte Haagsche leverworst met uien' op nummer 150. Dat de slagerij direct naast de ingang van Constantia lag, werd in de advertentiekolommen van het anarchistisch orgaan *De Oproerkraai* nadrukkelijk onder de aandacht gebracht. *De Oproerkraai* zelf werd, pal om de hoek van Constantia in de Akoleienstraat, vervaardigd ten huize van uitgever en straatcolporteur J.W. Kramer. Lezers van Domela Nieuwenhuis' anarchistisch weekblad *De Vrije Socialist* konden, sinds het verschijnen in april 1898, voor hun krant aan de overkant van de Rozengracht terecht bij H.H. Flörke, die op nummer 143 ook zijn zelfgemaakte sigaren verkocht.⁶¹ In westelijke richting eindigde de Rozengracht ten slotte op de kruising met de lange Marnixstraat. Daar om de hoek, op nummer 269-boven, hield de socialist W. van der Sanden zich gereed om 'bij voorkomende gelegenheden' de partijgenoten en geestverwanten als aannemer van begrafenissen van dienst te zijn.⁶² Met de

ingebruikneming van gebouw Constantia was de Rozengracht voor neringdoenden met een socialistische clientèle onmiskenbaar een uiterst aantrekkelijke vestigingsplaats geworden en was bovendien het karakter van de Jordaan als autonome vrijplaats voor de Amsterdamse socialisten eens te meer bevestigd.

De grotere toegankelijkheid van de Jordaan kreeg na 1890 niet alleen tastbaar gestalte in de paardentram die over de gedempte Rozengracht ging rijden, maar ook in een ware hausse aan sociale initiatieven, ondernomen door maatschappelijke hervormers uit de burgerij. De propagandisten van dit veelvormig offensief waren nauw verbonden met de links-liberale of radicale richting die in deze jaren ook op politiek terrein aan kracht won. Onder leiding van visionaire, daadkrachtige hervormers als A. Kerdijk, Helene Mercier, Louise Went, Aletta Jacobs en C.V. Gerritsen werd getracht de Jordaners langs velerlei wegen uit hun ellendige bestaan te 'verheffen' tot fatsoenlijker leven en hogere beschaving. Goede woningen, medische hygiëne en culturele ontwikkeling moesten de voedingsbodem voor klassenhaat en verbittering wegnemen. De Jordaan was natuurlijk niet de enige volksbuurt in Nederland – of zelfs in Amsterdam – die zich voor een dergelijke aanpak leende, maar de eerste concrete initiatieven werden vrijwel zonder uitzondering juist daar genomen.

Precies tien jaren nadat langs de Lindengracht het palingtrekken op een bloedbad was uitgelopen, werd de gracht gedempt en kwam er na de sloop van een aantal krotpanden een omvangrijk blok moderne arbeiderswoningen gereed. De bouw geschiedde op initiatief van een groep sociaal bewogen links-liberalen, die de bewoners niet alleen een fatsoenlijk onderdak wilden bieden, maar hun onder toezicht van een opzichteres ook zouden leren wat fatsoenlijk wonen naar de nieuwste normen betekende.⁶³ Rond 1890 had Dr. Aletta Jacobs haar vermaarde gratis spreekuur voor volkswomen van het centrum naar de Jordaanse Tichelstraat verplaatst, opdat ook daar de zegeningen van een middels het pessarium gecontroleerd kindertal en de toepassing van hygiënische principes in de zuigelingenverzorging bekend zouden worden.⁶⁴ De Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, die reeds dateerde van 1842 maar na 1880 voor jaren in de versukkeling was geraakt, herleefde vanaf 1891 dankzij het toestromen van nieuwe bestuurders uit radicale kringen. Van de zeven openbare bijeenkomsten 'met lichtbeelden' die de Amsterdamse afdeling van deze NV in 1897 belegde, werden er vijf in de Jordaan gehouden.⁶⁵

Kroonjuweel en tevens voornaamste uitvalsbasis van het beschavingsoffensief dat de Jordaners in het laatste decennium van de negentiende eeuw te verwerken kregen, was wel het imposante gebouw Ons Huis, dat in mei 1892 aan het begin van de Rozenstraat gereedkwam. Het initiatief tot deze Amsterdamse navolging van het Britse 'Toynbeewerk' kwam uit dezelfde sociaal-liberale kring die ook in de woonomstandigheden, het kindertal en het drankmisbruik van de Jordaners verbetering trachtte te brengen en het gebouw werd een tastbaar symbool van de burgerlijke zorg om het welzijn van de volksklasse. Het betekende voor de socialisten echter dat nog geen twee jaren na de feestelijke inwijding van

Constantia, op minder dan vijf minuten wandelafstand een formidabele concurrent was neergestreken. In Ons Huis werden de lezingen en concerten verzorgd door gerenommeerde wetenschappers en artiesten, waren de bibliotheek en een heuse gymnastiekzaal naar de hoogste maatstaven ingericht en voorzag het drukke programma met rechtskundige bijstand, kinderclubs, dagjes uit, taal-, muziek-, kook- en naailessen in de behoeften van het hele gezin.⁶⁶

Alleen al in uiterlijke presentatie moest Constantia het afleggen tegen Ons Huis. Constantia lag immers grotendeels verborgen achter de bestaande bebouwing van de Rozengracht, terwijl de gevel van het smalle voorgebouw zich in niets van de omringende bebouwing onderscheidde. Joan Nieuwenhuis was weliswaar opgeleid tot bouwkundig tekenaar, maar kon onmogelijk gerekend worden tot de grote bouwmeesters van zijn tijd. Met de moeizaam bijeengebrachte veertigduizend gulden had hij dan ook een in esthetisch opzicht weinig opzienbarende schepping tot stand gebracht. Ons Huis daarentegen was opgetrokken naar een ontwerp van de toonaangevende architect C.B. Posthumus Meyjes, die kon beschikken over een riant startkapitaal van driehonderdduizend gulden. Dit bedrag was in zijn geheel geschonken door de rentenierende Indische tabaksplanter P.W. Janssen, tevens financier van het blok arbeiderswoningen aan de Lindengracht. In korte tijd werd in de Rozenstraat een sierlijke gevel opgetrokken, die niet alleen een indrukwekkend groot deel van de straat in beslag nam, maar op de hoek zelfs een trotse toren schraagde.⁶⁷

In *Recht voor Allen* werden de ontwikkelingen met argusogen gevolgd en toen Ons Huis de deuren opende, werd bitter vastgesteld, dat 'de rijksdaalders van de heer Janssen zegevierend het hoofd boden aan de centen der arbeiders'.⁶⁸ Toch waren er socialisten in de Amsterdamse afdeling die in Ons Huis een welkome ondersteuning zagen van het eigen streven naar volksontwikkeling. *Recht voor Allen* publiceerde niet alleen waarschuwende woorden, maar na verloop van tijd ook het activiteitenprogramma dat in de Rozenstraat werd aangeboden.⁶⁹ Bovenmeester A.H. Gerhard ging het verst in zijn waardering en trad zelfs toe tot het bestuur van de Vereniging 'Ons Huis'. Gerhard toonde zich aan zijn partijgenoten loyaal door aan zijn toetreden de voorwaarde te verbinden dat *Recht voor Allen* een plaats op de leestafel van Ons Huis zou krijgen. Zelf was Gerhard bepaald afkerig van de soms al te agressieve toon die het blad aansloeg, en dat gold in nog sterkere mate voor de liberalen die Ons Huis bestierden. Toch overwonnen de laatsten hun uitgesproken weerzin, in de hoop via Gerhard een gehoor te vinden in het socialistische volksdeel.⁷⁰ Hoog bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina aan Ons Huis in 1893 zou echter aan het licht brengen hoe diep de kloof tussen vooruitstrevende burgers en de socialistische werklieden nog was.

Tijdens de ontvangst van het koninklijk bezoek in Ons Huis op 15 april 1893, verdween *Recht voor Allen* op mysterieuze wijze plotseling van de leestafel en beging bestuurslid A.H. Gerhard de onvergefelijke de beide 'dure jonge juffrouwen' beleefd te woord te staan. Het zou hem door de partijgenoten niet in

dank worden afgenomen. In de socialistische pers stak onmiddellijk een storm van verontwaardiging op, waarbij zelfs de 'parlementaire' Troelstra zich aansloot.⁷¹ In Constantia werd Gerhard op 15 mei, precies een maand na zijn vergrijp tegen de goede socialistische zeden, door de afdeling ter verantwoording geroepen. In de met 220 aanwezigen uitzonderlijk goed bezochte vergadering werd Gerhard in staat van beschuldiging gesteld, omdat hij de koningin had toegesproken en werd de vraag opgeworpen of hij daarmee niet 'een onwaardige' was geworden. Een voorstel tot royement haalde geen meerderheid, maar de discussie werd niettemin na het tellen der stemmen onverdroten voortgezet. Johan Herman Geel bracht nieuwe beschuldigingen tegen Gerhard in, waarop Geel door voorzitter Adriaan Rot tot de orde werd geroepen, wat de ontketende behanger niet tot zwijgen vermocht te brengen. In de ontstane verwarring sprong een andere socialist op om Rot 'de hamer uit de handen te slaan' en de vergadering voor gesloten te verklaren, wat niet voorkwam dat onder tijdelijk voorzitterschap van weer een ander de vergadering gewoon doorging. Dat gaf Gerhard gelegenheid te eisen dat zijn royement in een volgende vergadering opnieuw aan de orde zou worden gesteld, opdat de aantijgingen van Geel weersproken konden worden. In plaats daarvan werd de verlenging echter benut om onder 'hernieuwd rumoer' een motie van afkeuring aan te nemen.⁷²

Voor veel Amsterdamse socialistenvrouwen zou gebouw Constantia een soort tweede thuis worden, maar voor wie als de jonge Gerhard niet tot de vaste bezoekers behoorde of in ongenade viel, kon het een weinig gastvrij oord zijn. Het onderscheid tussen 'stamgasten' en 'buitenstaanders' leek in de strijd tussen revolutionaire en parlementaire sociaal-democraten zelfs minstens zo belangrijk als meningsverschillen over ideologische leerstellingen en de grondbeginselen van de klassenstrijd.

In de onderlinge botsingen tussen de Amsterdamse socialistenvrouwen speelde in deze jaren Samuel W. Coltof een hoofdrol als geharnast bestrijder van de 'verraders' uit het parlementaire kamp, tegen wie hij bij gelegenheid met evenveel pathos in het krijt trad als tegen het kapitaal of de Amsterdamse politie. Volgens de parlementaire socialist Wiedijk wortelde Coltofs invloedrijke positie in de afdeling vooral in zijn schijnbaar permanent verblijf aan de Rozengracht:

Coltof bezocht niet enkel 'Constantia', hij scheen er thuis te liggen; was hij niet in het 'beruchte lokaal', de ruime vergaderzaal beneden, dan zocht men hem zeker niet te vergeefs in de koffiekamer boven, waar hij met zijn clubje getrouwen konfereerde en waar de oningewijden werden bewerkt. Hij was de verbindingsschakel tusschen het bureau van 'Recht voor Allen' en de huishoudelijke vergaderingen.⁷³

Als geen ander was Coltof in staat het publiek in Constantia op te zwepen en de afkeer van de parlementaire verraders aan te wakkeren. Onder zijn voormalige slachtoffers zou achteraf dan ook de term 'gecoltoft' als synoniem voor 'afge-maakt' opgang maken.⁷⁴

Het feit dat juist Samuel Coltof zich van een prominente positie als aanvoerder van de revolutionaire vleugel binnen de SDB wist te verzekeren, was niet vanzelfsprekend. Als redacteur van *De Nederlandsche Financier*, *Dagelijksche Beurscourant* lag zijn werkkring wel erg ver verwijderd van die van de bouwvakarbeiders en andere werklieden die het merendeel van zijn aanhang in Constantia vormden.⁷⁵ Waarschijnlijk wist Coltof de sociale kloof te compenseren door zijn uitbundige vertoon van revolutionaire geestdrift en conspiratieve stijl van optreden. Inkomenspositie en objectieve klassenachtergrond waren niet de enige, of zelfs maar de belangrijkste maatstaven, waaraan de Amsterdamse socialisten hun partijgenoten in 'heren' en 'arbeiders' indeelden. Treffend voorbeeld leverde de kurkensnijder W. Schotte van de Lindengracht, die in januari 1893 tot enthousiasme van de afdelingsvergadering het plan voor een nachtelijk opererende 'aanplakkersclub' lanceerde. Schotte was op dat moment met J. H. Geel, Jacob de Boer en anderen, lid van een commissie die het gezin van K. A. Bos ondersteunde en onderscheidde zich in niets van de andere socialisten uit de Jordaan.⁷⁶ Toch was W. Schotte, zoals in november 1891 bleek uit het verhoor van Gerard Elzenendoorn door een parlementaire enquêtecommissie, eigenaar van een niet onaanzienlijke kurkensnijderswerkplaats. Zijn zeven man vast personeel werkte bij petroleumlicht in een ruimte die niet meer dan 2,5 meter breed was en waar in drukke tijden zelfs wel twintig man tewerk werden gesteld. Alle kurkensnijders van de firma Schotte waren socialist en hoewel de lonen en arbeidsomstandigheden bij Schotte niet veel beter waren dan bij zijn concurrenten, was Gerard Elzenendoorn door de socialistische Kurkensnijders-vakvereniging aangewezen om de enquêtecommissie van het tegendeel te overtuigen.⁷⁷

Dat de dagelijkse gang van zaken in Constantia beheerst werd door figuren als Sam Coltof en diens persoonlijke aanhang van revolutionaire getrouwen, moet veel hebben bijgedragen aan de gevoelens van onbehagen die relatieve buitenstaanders uit het parlementaire kamp aan de Rozengracht overvielen. Tien jaren later terugblikkend op de tijd dat hij Constantia bezocht, beschreef Henri Polak de grote zaal als een 'unheimische, sombere ruimte', waar voorafgaand aan een debat tussen Troelstra en de revolutionairen een 'onheilspellende stilte' had gehangen. Die stilte had al snel na aanvang plaatsgemaakt voor een steeds feller wordend 'zaalrumoer van twistgeschreeuw', dat zou aanwellen tot een zo hevig en 'onverdragelijk geloei' dat in de 'woesten geluiden-chaos' niemand zich meer verstaanbaar had kunnen maken.⁷⁸ Troelstra omschreef Constantia naderhand als een 'verzamelplaats van allerhande individuen, waarheen men zich eigenlijk niet kon begeven zonder een goede revolver'.⁷⁹

De jonge Piet Wiedijk was in deze jaren weliswaar overtuigd medestander van Troelstra en Polak, maar zijn eigen herinneringen aan Constantia relativeerden het unheimische karakter van dit 'berucht lokaal' en zijn vaste bezoekers aanzienlijk:

Deze socialistische arbeiders, die in de herinnering van Troelstra schijnen rond te spoken als gevaarlijk tuig, waren in werkelijkheid vrij gewone mensen; eensdeels misschien wat ernstiger, anderdeels [...] door de bijzondere omstandigheden waaronder zij gedurende de partijtwisten verkeerden, wat opgewondener dan gemiddelde burgermensen. Ook uiterlijk maakten zij niet den indruk van gewelddadigheid uit te lokken of te willen plegen.⁸⁰

Dat Wiedijk in zo milde termen terugdacht aan de plek waar ook hijzelf wel eens 'gecoltoft' was, leek gevolg van het feit dat hij, in tegenstelling tot Polak en Troelstra, tot de vaste bezoekers van Constantia kon worden gerekend. Als vertegenwoordiger van de Sociaal-Democratische Studenten-Vereeniging had hij het voorrecht aan te mogen schuiven in de kring van beraadslagende vakverenigingsmannen van het NAS. Hoewel als parlementair sociaal-democraat niet vanzelfsprekend populair en in zijn hoedanigheid van 'student in de pharmacie' zelfs een uitgesproken vreemdeling in het gezelschap van timmerlieden, metse-laars, bakkersgezellen en kurkensenijders, was Wiedijk met zijn stilzwijgende maar hardnekkige aanwezigheid op de vergaderingen aan de Rozengracht kennelijk voldoende 'thuis' geraakt.⁸¹

Het netwerk waarvan Constantia het middelpunt vormde, omspande een veel groter gebied dan de directe omgeving van de Rozengracht of Jordaan alleen. Met de snelle groei van de stad was ook een belangrijk deel van de Amsterdamse sociaal-democraten op grotere afstand van elkaar komen te wonen. Al in 1888 had de afdeling Amsterdam in reactie daarop een vijftal zogeheten wijkafdelingen opgezet, die het onderling contact tussen partijgenoten in afgelegen oorden als het Jacob van Lennepkwartier, de Pijp en de Dapperbuurt moesten bevorderen en tegelijkertijd voorkwamen dat de afdelingsvergadering bij een al te hoge opkomst tot een onwerkbaar grote volksverzameling zou uitgroeien.⁸²

De nieuwe vertakkingen van de afdeling kwamen niet voort uit een vooropgezet organisatieplan, maar ontstonden veelal als min of meer toevallig resultaat van het verhuizen van initiatiefrijke sociaal-democraten. Zoveel bleek tenminste uit het wedervaren van K.A. Bos, toen die zich ten westen van de Jordaan vestigde. Op 3 augustus 1893 meldde *Recht voor Allen* dat Bos de Bloemstraat in de Jordaan verruild had voor een nieuwe woning op nummer 68 in de Kinkerstraat en op dat adres een nieuwe Volksboekhandel zou openen. Tegelijkertijd introduceerde kwartiermaker Bos een nieuwe vorm van dienstverlening:

Partijgenooten en Geestverwanten in het Jacob van Lennepkwartier en omstreken, welke de bladen *Recht voor Allen*, *Morgenrood*, *De Nieuwe Tijd* en de *Roode Duivel* aan huis bezorgd willen hebben, worden vriendelijk verzocht mij daarvan kennis te geven.⁸³

Precies twee maanden later wierp dit pionierswerk vrucht af in de gedaante van een nieuwe Sociaal-Democratische Ontwikkelings- en Propagandaclub 'Het Ja-

cob van Lennepkwartier'. Aan de totstandkoming van deze wijkvereniging leken de door Bos opgedane ervaringen met het aan huis bezorgen van de bladen ten grondslag te hebben gelegen. Socialisten bleken zich in ruime mate in de nieuwe wijk gevestigd te hebben, maar veelal zonder zich bewust te zijn van elkaars nabijheid. Om dit euvel te verhelpen was een krachtige wijkclub van groot belang:

In deze buurt wonen honderden burgers, die het socialistisch beginsel zijn toegedaan. Aan u dus partijgenooten en geestverwanten is het om te toonen, dat ge uw plicht begrijpt. Doet ge dit, dan krijgen ook wij onderling beter voeling met elkaar. En dit is zeer zeker noodig! Hoe dikwijls gebeurt het niet, dat men soms eerst na verloop van geruimen tijd bemerkt, dat men met 2, 3 ja meer nog huisgezinnen, als sociaal-demokraten in een en hetzelfde huis woont.⁸⁴

Door de grootscheepse verhuisbeweging naar de nieuwe wijken ten westen van de Jordaan werd blijkbaar niet alleen het sociale verband van de oude buurtgemeenschap verbroken, maar liep ook het daarmee zo nauw verbonden netwerk van de Amsterdamse socialisten schade op.

Nieuwe vormen van propaganda waarmee de bevolking van de nieuwe buurten bewerkt werd, leken in sommige gevallen toegesneden op de onpersoonlijker verhoudingen onder de buurtbevolking. Johan Hartorf huurde in het voorjaar van 1894 een blinde gevelmuur op de hoek van de Jacob van Lennepstraat en de Da Costakade, waaraan een met socialistische leuzen beschilderd doek van vier bij tweeënhalve meter werd ophangen. Het was weliswaar niet meer dan een innovatie op een bestaande reclamepraktijk, maar het gemeentebestuur maakte er toch, met een beroep op de openbare orde, binnen enkele weken een eind aan.⁸⁵

Met het verstrijken der jaren ontstond ook in de nieuwe arbeiderswijken een socialistische infrastructuur van eigen boekhandels, geestverwante kruideniers, broodbakkers en andere voorzieningen. Cruciaal was nog altijd de beschikbaarheid van bier- en koffiehuisen als plaatsen van samenkomst. In dat opzicht leken de nieuwe wijken die buiten de Singelgracht verrezen omstreeks 1895 goed voorzien. In het uiterste noordoosten stond het bierhuis van de smedenvereniging Verbetering Zij Ons Streven in de Czaar Peterstraat de socialisten ter beschikking, terwijl de hier opererende Wijkvereniging Muiderpoort en Omstreken in de aangrenzende Dapperbuurt tevens een beroep kon doen op Paulus Bas, uitbater van een café in de Commelinstraat.⁸⁶ Aan het andere uiterste van de nieuwbouwgordel opereerde de Wijkvereniging Haarlemmerpoort en Omstreken zowel vanuit café Engelsman in de Tweede Spaarndammerstraat als vanuit de tapperij van C. Mesman in de De Wittenstraat.⁸⁷ De wijkclub die door K.A. Bos voor het Jacob van Lennepkwartier was opgericht, vergaderde in Volks-Café Morgenrood, op de hoek van de Bilderdijkstraat en de Jacob van Lennepstraat. Uitbater J. van Mantgem maakte het zijn klanten hier, blijkens een trotse advertentie,

nog verder naar de zin door het inrichten van een 'goede Leestafel met allerhande socialistische bladen en geschriften'.⁸⁸

Nergens in de nieuwe arbeiderswijken van Amsterdam waren de socialistische voorzieningen zo vroeg en zo uitgebreid tot stand gekomen als in de wijk die bekendstond als buurt YY of de Pijp. Dat hier, aan de zuidelijke grens van de oude stad, de nieuwbouw en bijbehorende verhuisbewegingen als eerste van start waren gegaan, zal die voorsprong zeker hebben bevorderd. Voorman van de Wijkvereniging YY was Jan van Zutphen, geboren op Kattenburg maar sinds zijn huwelijk in februari 1887 in de Ferdinand Bolstraat gevestigd. In zijn ruim zestig jaren later op schrift gestelde herinneringen aan het afdelingsleven in de Pijp schetste Jan van Zutphen een beeld van intensieve onderlinge omgang in de huiselijke sfeer, bijvoorbeeld toen vroeg in de avond van 31 augustus 1887 onverwacht bericht kwam van de vervroegde vrijlating van Domela Nieuwenhuis:

In Buurt Y.Y. kwamen Piet Verdorst en Frans Masdorp dat ons vertellen en van blijdschap werd het eerst een huilpartij. [...] Spoedig was onze woning te klein, om de opgetogen partijgenoten uit 'de Pijp' en de Jordaan welkom te heten, en trokken wij tesamen met Frans Masdorp mee, die over meer ruimte beschikte. Het werd laat, in een stemming waaruit alle neêrslagtigheid verdwenen was.⁸⁹

Met onverholen trots zou Jan van Zutphen bij herhaling vermelden dat de enige succesvolle 'volksbroodbakkerij' van de Amsterdamse socialisten juist in de Pijp had gestaan en was opgericht door Frans Masdorp, de eigen 'coöperatieman' van buurt YY.⁹⁰

In de Pijp konden de socialisten ook buiten de eigen huiskamer terecht voor samenspraak, vergaderingen of de socialistische leestafel. De oude P.J. Penning zou zijn Leeuw van Waterloo verlaten en in 1892 een tapperij annex 'Volkseethuis' openen op de hoek van de Ferdinand Bol- en de Govert Flinckstraat, misschien ook als bewijs van erkentelijkheid voor de rol die socialisten uit de Pijp tijdens de Oranjefurie in zijn lokaal aan het Waterlooplein hadden gespeeld.⁹¹ Nadat in de jaren vanaf 1887 een tijdlang vergaderd was in buurtlokaal De Wetering aan de Ruysdaelkade, maakte de Wijkvereniging YY vanaf 1894 dankbaar gebruik van de faciliteiten die het eigen lokaal Excelsior bood. Uitbater J.P.A. ten Boekhorst stelde hier in de Daniël Stalpertsstraat zijn socialistische gasten alle benodigdheden voor een gezellig samenzijn ter beschikking: een 'Welvoorzienleestafel, Uitstekend biljart, Goede consumptie en Kostelooze gelegenheid voor Hh. en Cursusvergaderingen.'⁹²

Was men in YY ruim voorzien van lokaliteiten, aan de nodige durf en creativiteit ontbrak het er de socialisten al evenmin. De 19-jarige kruideniersknecht die in september 1887 de Oude Doelen- en Hoogstraat in rep en roer bracht door, gezeten op een ezeltje, luid schreeuwend *Recht voor Allen* aan de man te brengen, bleek net als het speciaal voor de gelegenheid gehuurde beest afkomstig uit de

Pijp.⁹³ Op 31 augustus 1894 zette Ten Boekhorst, tot niet geringe schrik van de politie, de veertiende verjaardag van koningin Wilhelmina luister bij door in de Frans Halsstraat 'een roode lap met zwarte rand' uit te hangen.⁹⁴ Pasten dergelijke voorvallen nog in het traditionele patroon van oproerigheid en Amsterdamse bravoure, hoogst modern en uiterst innovatief toonden de sociaal-democraten van buurt XY zich aan de vooravond van de 1 mei-viering van 1894. In *Recht voor Allen* kondigden zij toen aan, op de aanstaande feest- en strijddag van het wereldproletariaat een heuse 'reklame-luchtballon' over de stad te zullen laten vliegen: 'De ballon zal van uit de hoogste manifesten over de stad verspreiden.'⁹⁵

Naast de formatie van afzonderlijke wijkverenigingen en propagandacclubs, werd de organisatiestructuur van de Amsterdamse afdeling verder vertroebeld door een reorganisatie die na het SDB-congres van december 1887 was voltrokken. De leden van de afdeling waren sindsdien in de eerste plaats lid van de eigen socialistische vakvereniging, die in theorie samen met de andere plaatselijke vakverenigingen de SDB-afdeling vormde. Tot op dat moment waren de socialistische vakverenigingen als zelfstandige afdelingen bij de landelijke SDB aangesloten geweest, maar voortaan behoorden zij, althans in Amsterdam, tot de lokale organisatie. Voor de Amsterdamse sociaal-democraten in wier vak geen socialistische vakvereniging bestond, werd, naar het voorbeeld van de oude Internationale, opnieuw een Gemengde Vereeniging opgericht.⁹⁶ Zoals ook ten tijde van de Internationale in Amsterdam was gebeurd, werd deze Gemengde Vereeniging de eigenlijke kern van de afdelingspolitiek en de plaats waar het optreden van de socialisten vorm werd gegeven.⁹⁷

Na alle reorganisaties en tussentijdse aanpassingen leek de structuur van de Amsterdamse afdeling allesbehalve doorzichtig. De afdeling werd officieel gevormd door een gestaag groeiend aantal vakverenigingen en andere verenigingen. Vanuit het Volkspark deed afdelingssecretaris Jacob de Boer eind 1888 opgave van de stand van zaken. Naast de 'gemengde' verenigingen en zestien vakverenigingen, kende Amsterdam toen afzonderlijke verenigingen voor socialistische jongelingen, muzikanten, gemengde en mannelijke koorzangers, toneel- en schermers en een zogeheten 'Dillettanten Club'. Alles bijeen was de afdeling Amsterdam toen samengesteld uit 24 verenigingen en clubs, nog afgezien van de vijf wijkverenigingen die formeel buiten de afdelingsstructuur vielen en waartoe de leden op vrijwillige basis konden toetreden.⁹⁸

De onoverzichtelijkheid van de organisatie bevorderde het voortbestaan van de aloude praktijk waarin dagelijkse werkzaamheden en de onderlinge taakverdeling werden georganiseerd op basis van de persoonlijke omgang tussen oude bekenden. Was in Amsterdam een nieuwe rode vlag voor de afdeling nodig, dan stelde het bestuur zich in verbinding met Johan Herman Geel, die behalve behanger immers ook stoffeerder was. Leed het gezin van K.A. Bos gebrek omdat vader in de cel zat, dan zegde een van zijn vrienden in de afdelingsvergadering spontaan toe, bij de kameraden van de coöperatieve volksbakkerij in de Jan van der Heijdenstraat te zullen aankloppen, die vervolgens inderdaad

maandenlang iedere week veertien broden ter beschikking stelden.⁹⁹

Het primaat van informele omgangsvormen boven formele regelingen bleek ook op andere momenten, zelfs ook op het uiterst gevoelige terrein van de beveiliging tegen politpiespionnen en andere heimelijke klassenvijanden. Om de organisatie tegen dit gevaar te beschermen, was afgesproken dat de huishoudelijke vergaderingen alleen toegankelijk waren voor wie een lidmaatschapsdiploma kon tonen. Deze toegangscontrole werd ogenschijnlijk streng gehandhaafd, maar de partijgenoten die hun diploma thuis hadden laten liggen, werden steevast en zonder uitzondering als 'bekenden' toegelaten.¹⁰⁰ Toen jaren na dato werd vastgesteld dat een lid tijdens de Oranjefurie van 1887 als politie-informant moest hebben opgetreden, besloot de afdelingsvergadering het feit niet middels de krant openbaar te maken, maar erop te vertrouwen, waarschijnlijk niet ten onrechte, dat de misstap wel langs andere weg aan allen bekend zou worden.¹⁰¹ Op 13 maart 1893 stelde een drietal leden de huishoudelijke vergadering voor om, met het oog op de naderende revolutie, een schietbaan in gebouw Constantia aan te leggen. Op principiële bezwaren stuitte dit niet, maar wel op praktische, en besloten werd de totstandkoming van deze voorziening aan het 'particulier initiatief' over te laten.¹⁰²

Alle formele en informele contacten kwamen samen in Constantia aan de Rozengracht. Werd de functie van Constantia als centraal punt van de partijorganisatie bevorderd door de ligging in het midden van de Jordaan en de goede verbinding met de nieuwe arbeidersbuurten ten westen daarvan, niet minder belangrijk zou de doorbraak in oostelijke richting blijken. De Willemsstraters die tijdens de Oranjefurie in februari 1887 optrokken naar het bierhuis van P.J. Penning aan het Waterlooplein, hadden nog een lange omweg over de Haarlemmer- en Nieuwendijk genomen, maar nu was de Dam langs de brede Raadhuisstraat snel en rechtstreeks bereikbaar. Rondom de Dam had van oudsher een belangrijk terrein voor de colportage gelegen en dat gold met name voor de Damstraat. Deze leidde vanaf de Dam in oostelijke richting rechtstreeks naar achtereenvolgens de Oude Doelenstraat en de Oude en de Nieuwe Hoogstraat. Samen vormden deze straten een vrijwel kaarsrecht traject, dat na minder dan vijfhonderd meter aansloot op de St. Antoniesbreestraat en het hart van de Jodenhoek. De moderne, grootstedelijke ontwikkeling had Jordaners en Jodenhoekers belangrijk dichterbij elkaar gebracht en dat zou niet zonder gevolgen blijven. Met de doorbraken en dempingen had het Amsterdamse gemeentebestuur het zenuwcentrum van de socialistische beweging op niet meer dan een kwartier wandelen van de Jodenbreestraat weten te brengen.